

Dierbaar is duurzaam

Zes stellingen rond
architectuur, cultuur
en ecologie

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Minder slecht is niet goed genoeg	15
2 Duurzaamheid vereist een heruitvinding van onze democratie	21
3 De inrichting van de leefomgeving speelt een sleutelrol in de culturele verandering die we voor ons hebben	27
4 Duurzaam is dierbaar	33
5 Zoeken naar het onvoorspelbare is de drijfveer voor een duurzame ontwikkeling	37
6 Er zijn geen onvermijdelijkheden	43

Woord vooraf

Duurzaamheid. Het woord duikt sinds enkele jaren in nagenoeg elk politiek statement, elk beleidsplan en verkiezingsprogramma op. Het verschijnt in advertenties en verkoopbrochures voor auto's of wasmachines en in schoolboeken. Ieder zichzelf respecterende instelling of organisatie is op de één of de andere manier wel met duurzaamheid bezig. Duurzaamheid is deel geworden van het politieke discours en van de borrelpraat.

Publiekelijk verkondigen we ons te willen inspannen. Duurzaamheid is een toverwoord geworden, een premisse voor alles en iedereen die überhaupt succesvol wil zijn. De term duurzaamheid lijkt in zijn populariteit aan inflatie te zijn onderworpen. Het is echter een leeg begrip geworden waarmee we ons onvermogen bezweren om fundamenteel na te denken over hoe onze leefwijze moet veranderen. Het blijft een wolk van bedoelingen, aannames en intenties. Tenslotte is het ook een vehikel voor commerciële strategieën en expansionistische taktiek.

Hoe overtuigd we ook met onze lage-uitstootmotor mogen rondrijden, hoe goedbedoeld we wekelijks ons biopakket mogen afhalen en ons passiehuis bouwen of onze zonnepanelen laten plaatsnemen, hoe duurzaam we belijden te zijn, in de praktijk blijkt het tegendeel. De werkelijkheid vertelt een ander verhaal. We konden het onlangs nog in de krant lezen: de CO₂-uitstoot, toch

één van de belangrijke indicatoren voor energieverbruik en vervuiling, blijft in vele landen stijgen; en in de Verenigde Staten en Nederland is hij sinds 1980 zelfs verdubbeld.

Ook in Vlaanderen is het aantal auto's toegenomen, alsook de snelheid waartegen ze rijden, leven we in steeds meer en grotere huizen, brengen we kinderen met de auto naar school, het voetbalveld of de manège, en nemen we een vliegtuig alsof het de metro is. Hoe luid we onze duurzaamheid ook verkondigen, de werkelijkheid is meestal en over de hele linie anders. Of zoals een Nederlandse wetenschapper het onlangs scherp stelde: 'Het is alsof we tegen 250 km/u op een muur afsteveneren en gewoon de ogen dichthouden'.

De te stellen vraag is uiteraard, wat loopt er fout? Hebben we misschien – zoals cultuurpessimisten wel eens opperen – een grote natuurramp nodig vooraleer we in actie schieten? Een overstroming van Londen, Amsterdam of Antwerpen, die ons wijst op de fragiliteit van onze beschaving, of een droogteperiode in de Kempen zoals deze in andere delen van de wereld nu al werkelijkheid is? Dit lijkt een gevaarlijke aanname. Onder de nakende dreiging van een ramp hebben mensen nogal de neiging irrationeel te handelen. De Franse filosoof André Gorz waarschuwde er in de jaren zeventig van de vorige eeuw al voor, dat we, wat de milieuvraagstukken betreft, duidelijk voor een keuze staan over hoe we de radicale omwenteling van het eco-sociale systeem laten plaatsvinden: op een geciviliseerde en democratische dan wel totalitaire manier, waarbij we in een angstreflex teruggrijpen naar een sterke leidersfiguur.

In de geïndustrialiseerde landen praten we hier al zeker sinds het verschijnen van het rapport van de Club van Rome in 1973 over. Maar dat de revolutie nu moet komen, dat we momenteel aan spoetniksnelheid op die muur afsteveneren, is ondertussen wel duidelijk. Onze zonnepanelen, isolatiepakketten, lage-uitstootmotoren en passiefhuizen alleen geen oplossing bieden.

Waarom houden we zo hardnekkig de ogen dicht? Waarom willen we niet zien dat er een fundamentele verandering in onze levenswijze nodig is? Het volstaat niet onszelf luidkeels duurzaam te verklaren en eco-bewust te gaan consumeren om de hedendaagse milieuvraagstukken op te lossen. Waarom focussen we zo hard op technische en kwantificeerbare oplossingen die uiteindelijk de onderliggende consumptiedynamiek niet ten gronde veranderen?

Is het onvermogen of onbehagen dat ons ervan weerhoudt om het roer om te gooien en een werkelijk andere koers te varen? Is het zo dat velen onder ons, laten we eerlijk zijn, de oplossing – althans wat vandaag als de oplossing naar voren wordt geschoven – niet willen? Zeker, een planeet waar schaarste niet langer een probleem is, en natuurrampen slechts een flits uit een ver vervlogen verleden, daar kunnen we ons allen in vinden. Maar als duurzaam en eco-bewust leven betekent dat we met zijn allen worden opgesloten in passiefbunkers die ons op de koop toe nog eens vergiftigen, dan bedanken we vriendelijk. Begrijpelijk trouwens. Als een nieuwe levenswijze inhoudt dat al onze verworven vrijheden,

onze autonomie en individualiteit worden teruggeschroefd en gestandaardiseerd; als duurzaam leven economisch niet interessant is, niet esthetisch en niet plezant, dan moet de orkaan in de verte al stevig aan het loeien zijn vooraleer iemand zich zal haasten om iets aan de klimaatopwarming te doen.

Met andere woorden, het probleem van onze onbeweeglijkheid ten aanzien van de milieukwestie is dat we geen ‘haalbare’, ‘leefbare’ oplossingen zien. We zijn bang voor een scenario waar evenredig met de CO₂-uitstoot onze vrijheid, individualiteit en creativiteit stap voor stap tot een minimum gereduceerd worden.

“Het ultieme falen van de huidige aanpak is een falen van de verbeelding”, stellen architect William McDonough en chemicus Michael Braungart in hun boek *Cradle to Cradle* dat op menig nachtkastje van beleidsmakers ligt. Deze stelling is wellicht de beste samenvatting van het dilemma waarmee we geconfronteerd worden. Als het om duurzaamheid gaat, vertrouwen we enerzijds maar al te graag op anderen en in laatste instantie op de overheid. Diezelfde overheid, de politici die onder druk van opiniepeilingen en de volatiele kracht van de markten geen kans meer zien om de samenleving vorm te geven, de ambtenaren die een terugtrekkende staat administreren, zij zoeken naar wegen die haalbaar zijn (of lijken) en die bij het electoraat zomin mogelijk ongenoegen oproepen. Het falen van de verbeelding is systematisch en wij allen zijn er onderdeel van.

Een vingerwijzing voor de lezer: Dit vlugschrift heeft geenszins de pretentie om de laatste stand der techniek

op het vlak van duurzaamheid te presenteren, te becommentariëren of te bekritisieren. Het is een document, geschreven vanuit de bezorgdheid dat de keuzes die we op dit moment collectief maken op het vlak van de architectuur, de architectuurcultuur en de bouwcultuur die ons terug werpt naar een eenzijdig rationaliserende benadering van ons leefmilieu. Het is een vlugschrift. Daarbij is het soms naïef, polemisch, retorisch of kort door de bocht. Het trapt hier en daar bewust of onbewust open deuren in. Maar voor alles is het een appèl om kritisch te blijven nadenken over een begrip dat ondertussen een vast en al te vaak flets onderdeel is geworden van het maatschappelijke discours.

Dierbaar is duurzaam

Zes stellingen rond
architectuur, cultuur
en ecologie

1 Minder slecht is niet goed genoeg

Het zal geen toeval zijn dat de sector waar vandaag, wat energiebesparing betreft de meeste aandacht naar uitgaat, zowel vanwege het individu als de overheid, de bouw is. Het verwarmen, koelen of bewoonbaar houden van onze huizen of kantoren is immers op zich verantwoordelijk voor zo'n 30% van het totale energieverbruik in de geïndustrialiseerde landen. Op geen enkel ander vlak is er zoveel regelgeving, beleid en controle. Momenteel nog voornamelijk wat de bouw van kantoor-, overheids- en schoolgebouwen betreft, maar in steeds toenemende mate gelden ook voor de bouw in de privésector extreme energieprestatienormen. Zo werkte de Vlaamse overheid het 'Energierenovatieprogramma 2020' uit, dat zich tot ambitieuze doelstelling oplegt om tegen 2020 geen energieverbruikende woningen meer te hebben in het Vlaamse Gewest. Ook op Europees niveau wordt er gewerkt aan een directieve die EU-burgers ertoe verplicht energieneutraal te bouwen. Wat zoveel betekent als huizen bouwen die volledig zelf de energie opwekken die ze voor hun functioneren nodig hebben. Niet alleen wordt de nieuwbouw aan stevige nieuwe regels onderworpen, bouwverordeningen maken het tegenwoordig ook in Vlaanderen mogelijk om bestaande woningen met een dikke laag van isolatie – de 'boerka' van de architectuur' zoals dit wel eens wordt genoemd – te bedekken.

Opvallend is dat die sterke dadendrang die zich in de bouwsector manifesteert vrijwel afwezig is op elk ander gebied. Dat geldt met name voor mobiliteit. Terwijl we ons best doen om het kleinste energieverlies, de meest onschuldige koudebrug uit de gebouwen te elimineren, verrijzen bijna dagelijks industrieterreinen en business parken op voordien maagdelijk land, waar je alleen met de auto kan geraken. Worden juist nu daarom scholen uit de bebouwde kom van dorpen naar de rand verplaatst omdat daar meer plaats is voor een deftige *kiss-and-ride* (voor auto's wel te verstaan)? En komt ons dagelijks voedsel van overal, met vrachtwagens die neus aan neus staan op de autostrades.

Opmerkelijk is bovendien dat de beleidsmaatregelen zich vooral toespitsen op technische en product-gerichte oplossingen, die vaak de specifieke context van een gebouw lijken te vergeten. Dat we ons met andere woorden blind vastklampen aan standaardoplossingen als zonnepanelen, isolatie en andere zuinige bouwmaterialen, zonder ons af te vragen of deze maatregelen in een bepaalde context ook effectief resultaten zullen opleveren.

De vraag is uiteraard, waar komt die rationeel instrumentalistisch-georiënteerde aanpak vandaan?

Waarom plaatsen we dan toch zoveel hoop in de energie-technische aanpassing van gebouwen? Een eerste belangrijke factor is dat energiebesparing in de bouwsector een onderwerp is dat zich gemakkelijk laat kwantificeren. Dat maakt het discours van politici en andere beleidsmakers ogenschijnlijk een stuk sterker.

Een groot aantal andere variabelen van duurzaamheid, zoals de sociale, economische en culturele ecologieën, zijn veel minder meetbaar, en bijgevolg minder gemakkelijk in beleidsmaatregelen te gieten. Of zoals Peter Tom Jones en Vicky De Meyere het treffend stellen in *Terra Reversa*: “In een neoliberale context zijn vele politici als de dood om zich te bemoeien met de individuele consumptiekeuzes en levensstijlen.” De consument is vrij om zijn eigen keuzes te maken... Bovendien is het niet onbelangrijk op te merken dat in het debat in Vlaanderen en elders, de meest radicale voorstellen worden gedaan op vlakken waar weinig controverse over bestaat. Zoals bijvoorbeeld de noodzaak om onze CO₂-uitstoot drastisch te verminderen, en onze woningen beter te isoleren.

Anderzijds zit achter de nadruk op technische en product-georiënteerde oplossingen een niet te ontkennen economische drijfveer. Eco-bewust bouwen genereert een volledig nieuwe markt. Er lijkt een soort onheilig complot te bestaan tussen de industrie, de beleidsmakers en de burgers: ‘zolang we maar genoeg zonnepanelen plaatsen en ons huis dik genoeg verpakken in isolerend materiaal, kunnen we rustig blijven verder leven zoals we bezig zijn.’ Terwijl dit nu net het uitgangspunt is dat we moeten loslaten indien we überhaupt richting een duurzame vorm van samenleven willen evolueren. *Minder slecht is niet goed genoeg*, stellen McDonough en Braungart. Het uitgangspunt moet zijn hoe doen we de dingen goed, in plaats van hoe maken we de ‘foute’ dingen minder slecht?

Hoe goedbedoeld de maatregelen die we vandaag treffen ook mogen zijn, ze missen voor een groot stuk hun doel. Efficiënt is namelijk niet noodzakelijk effectief. Eco-efficiëntie is op zich een leeg begrip dat pas waarde krijgt naar gelang de context waarin het wordt gebruikt, en de mate waarin die context mee in beschouwing wordt genomen voor het voeren van een beleid.

Want hoe effectief is de maatregel om eco-wijken met passiefhuizen aan te leggen, die voor het grootste deel op groene weilanden worden gebouwd, en waarbij andere aspecten – zoals mobiliteit en gezondheid – grotendeels buiten beschouwing worden gelaten?

Hoe effectief is het om de energieprestatienormen zo hoog te leggen, dat het aanpassen van een groot deel van de bestaande woningen gewoon onbetaalbaar wordt, en daarmee de deur wordt opengezet tot grootschalige saneringsoperaties? Die op hun beurt stedelijke samenlevingen kunnen ontwrichten en mensen dwingen om naar plekken te verhuizen waar ze per saldo meer energie gaan gebruiken. Om duurzaamheidsmaatregelen uit te vaardigen die niet alleen voor een groot deel van bestaande gebouwen maar ook van de bevolking gewoon niet haalbaar zijn? Hoe effectief is het om duurzaamheidsoplossingen te promoten die het vaak fragiele evenwicht van lokale ecologieën, zowel op sociaal als economisch vlak, verstoren? Hoe effectief is het, om huizen in zo'n dikke laag isolatiemateriaal in te pakken, dat de lichtinval danig gereduceerd wordt en we met zijn allen aan de spaarlampen moeten om het überhaupt nog wat leefbaar te houden?

Hoe effectief is het, om eco-bouw te baseren op technische oplossingen en producten die niet zelden vervaardigd zijn uit petroleumderivaten, een eindige grondstof? Om met andere woorden, energiebesparende maatregelen te baseren op een productie die op zichzelf zeker *niet* duurzaam is? Nog buiten beschouwing gelaten het feit dat we voor de meeste van die producten niet met zekerheid kunnen voorspellen hoe ze zich op lange termijn zullen gedragen. Hoe effectief is het tenslotte, om een systeem te remediëren dat mee aan de basis ligt van de uitdagingen waar we vandaag voor staan?

Als we werkelijk naar een duurzame manier van leven willen groeien, zullen we meer dan enkel geïsoleerde efficiëntie-maatregelen moeten treffen. We hebben beleid nodig dat durft af te stappen van lineaire, kwantificeerbare maatregelen, en aanvaarden dat de duurzaamste oplossingen vaak niet te voorspellen en vooral niet gestandaardiseerd kunnen worden. Er moet ruimte worden gemaakt voor een overgangsbeleid: het ter discussie stellen van een aantal algemeen aanvaarde recepten – het energiesysteem, mobiliteitssysteem, voedselsysteem, economisch systeem, materiaalsysteem – en beleid voeren dat deze systemen richting duurzaamheid stuurt, en die processen sneller laat verlopen dan dat ze uit zichzelf zouden doen. Een oriënterend en versnellend beleid dus.

2 Duurzaamheid vereist een heruitvinding van onze democratie

De impasse waarin we ons vandaag bevinden is zonder meer opmerkelijk. Nooit eerder was de crisis die we meemaken zo groot. Toch blijft de gemiddelde milieu-impact per persoon stijgen in westerse landen. Overheden zijn in de eerste plaats instanties waar voor uitleg en oplossingen wordt naar gekeken. Hoe komt het dat het hedendaags beleid zo buiten proportie staat met de urgentie van dit vraagstuk? En wat kan er worden gedaan om in de toekomst te evolueren naar een model waar overheden een proactieve, inspirerende rol spelen, en de juiste condities creëren waarbinnen deze overgang mogelijk wordt?

Afstappen van het instrumenteel rationalisme, waarop duurzame ontwikkeling tot nog toe veelal gebaseerd was, betekent het erkennen van een sociaal-praktisch project (in al zijn complexiteit) met vele actoren, aandeelhouders, uiteenlopende eisen, belangen en posities.

Het betekent beseffen dat er structureel ingrijpende maatschappelijke veranderingen moeten gebeuren, en dat die verder gaan dan milieubewust consumeren.

Concreet vertaalt zich dat in het feit dat overheden over heel de wereld zich bewust worden van de cruciale rol die ze in dit proces kunnen spelen als 'facilitator van processen'. Als de instantie die de dialoog tussen de verschillende

actoren en sectoren voedt, stuurt, mogelijk maakt, en vanuit deze participatieve beleidsvormingsprocessen werkt aan lange-termijn-oplossingen.

In de eerste plaats moet er dus een verschuiving plaatsvinden van gecentraliseerd, *top-down* beleid, naar wat wel eens ‘deliberatieve democratie’ wordt genoemd. Dit betekent dat overheden op zoek gaan naar dat fragiele evenwicht tussen het opnemen van een proactieve voortrekkersrol, zonder te vervallen in hiërarchische *top-down* implementatie van beleid.

De enige manier waarop deze aanpak succesvol kan zijn is indien structureel-technologische – productgerichte – maatregelen gecombineerd worden met en ondersteund worden door cultureel-gedragswijzigende maatregelen, een weloverwogen en uitgebalanceerde combinatie van slimme productie en slimme consumptie. Omdat – zoals eerder al werd aangehaald – slimme productie politiek veel moeilijker te verkopen valt, is het beleid de voorbije decennia al te zeer toegespitst geweest op productgerichte maatregelen. Het falen van deze eenzijdige aanpak is de pijnlijke werkelijkheid waar we vandaag voor staan.

Het is hoopgevend te zien dat er wat dat betreft al een aantal lovenswaardige initiatieven werden genomen. Zo bijvoorbeeld het BREEAM-certificatiesysteem in het Verenigd Koninkrijk. Wat betreft duurzaamheid, wordt dit model tien jaar na de oprichting wereldwijd als hét leidinggevende *benchmark*-systeem beschouwd. Dit certificatiesysteem evalueert de duurzaamheid van gebouwen op basis van een veelheid aan uiteenlopende

criteria die te maken hebben met o.a. energie, watergebruik, interne omgeving (gezondheid en welbevinden), vervuiling, bereikbaarheid, gebruikte materialen, afval en procesmanagement.

Ook in de Europese Commissie wordt gedebatteerd over hoe onze huidige meetinstrumenten accurater kunnen worden gemaakt. ‘Het BBP en verder’, een reeks zittingen die in de Commissie werden georganiseerd, getuigen van de bewustwording dat het bruto binnenlands product onmogelijk de indicator kan zijn die een duurzaamheidsbeleid ondersteunt. We worden er ons stilaan van bewust dat welvaart niet alleen een louter economische variabele is. Wel integendeel: in een samenleving waar een stijging in welvaart evenredig wordt gelijkgesteld aan een stijging van de economische activiteiten, zijn ziekte, auto-ongevallen, en in sommige gevallen zelfs natuurrampen allemaal tekenen van welvaart.

We beseffen vandaag dat onze welvaart door een veelheid aan andere criteria – zoals onder meer duurzaamheid – wordt beïnvloed. Maar de economische, industriële en sociale principes die we intussen sinds meer dan een eeuw als uitgangspunt nemen, zijn hun geldigheid aan het verliezen. Wereldwijd wordt over de *green new deal* gesproken als praktische oplossing voor zowel de klimaatcrisis als kredietcrisis. De maatschappelijke (r)evolutie waar we voor staan kan onmogelijk aan de huidige economische modellen voorbijgaan. Te verwachten is dat we evolueren naar wat Herman Daly in de jaren ’70 een model van ‘stationaire economie’ noemde:

een economie waar men ontwikkeling eerder beschouwt als een kwalitatieve verbetering van de levensvoorwaarden dan het nastreven van kwantitatieve groei.

Overigens is het goed dat de certificatiemethodes die gebruikt worden om de duurzaamheid van gebouwen te meten steeds meer oog hebben voor omgevingsfactoren. Maar of het in factoren en cijfers vatten van bijvoorbeeld mobiliteitsimpacten werkelijk een sluitend antwoord is en of ze de keuzes die we dagelijks maken (of niet maken) echt beïnvloeden? Enige twijfel is hier zeker op zijn plaats. We zullen moeten aanvaarden dat de complexiteit van alles wat verbonden is met de evolutie naar minder gebruik van fossiele brandstoffen en naar minder vervuiling soms een ‘harde’ technische kant heeft, maar vrijwel altijd ook een ‘zachte’ culturele. Naast technisch-wetenschappelijk onderzoek hebben we ook nood aan kennis over sociale en historische factoren die onze leefwijze beïnvloeden. Om tot echt duurzame oplossingen te komen is er naast noest rekenwerk, ook scepsis, gezond verstand, verbeelding en een goede dosis naïviteit nodig.

3 De inrichting van de leefomgeving speelt een sleutelrol in de culturele verandering die we voor ons hebben

De overgang naar een duurzame samenleving is in essentie een cultureel vraagstuk: hoe creëren we de context voor deze ingrijpende culturele (r)evolutie, zonder dat dit de maatschappelijke vrijheden die de laatste 20–30 jaar verworven werden, ongedaan maakt? Het feit dat we met zijn allen meer ruimte gebruiken staat ontegensprekelijk in rechtstreeks verband met de vrijheden die we de laatste decennia hebben opgeëist. Op relationeel vlak bijvoorbeeld, impliceert het ontstaan van ‘patchwork families’ dat meer en meer mensen in twee huizen leven en dat kinderen tegenwoordig vaak over twee of meer kamers beschikken. De grotere participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt, is een feit en brengt ook meer verplaatsingen met zich mee omdat we steeds minder in dezelfde plaats werken en wonen. Ook het aantal mensen dat ervoor kiest alleen te wonen stijgt, impliceert dat zij vandaag over voorzieningen beschikken die vroeger door verschillende mensen gedeeld werden.

De sterke nadruk op de autonomie van het individu is typerend voor de kwaliteit van het leven in België. Waarom vinden Vlamingen het autonome, en liefst vrijstaande huis zo belangrijk? Voor een groot deel omdat er een tuin achter zit. En dat in die tuin een tuinhuis(je) staat, en dat juist dit

tuinhuis(je) in veel gevallen de plek is waar iemand zich even volledig op zichzelf kan terugplooiën. Het klassieke ruimtegebruik in Vlaanderen is een antwoord op die behoefte aan individuele ruimte; een plek waar je volledig voor jezelf beslist, in één van de dichtst bevolkte regio's in Europa. Dit onderscheidt Vlaanderen sterk van minder dichtbevolkte delen van Europa waar de overvloed aan natuur veel meer mogelijkheden biedt om je even op jezelf terug te trekken.

Bij het uitdenken van duurzaamheidsmodellen is het dus van groot belang om de diversiteit en specificiteit van de sociale, culturele en economische eco-systemen in beschouwing te nemen. Hierbij in het achterhoofd houdend dat bestaande (woon)structuren steeds een antwoord zijn op een bepaalde behoefte, zodat bij het implementeren van nieuwe structuren evenzeer aan die behoeftes wordt voldaan. Concreet: we kunnen wel willen dat meer Vlamingen verdicht wonen – en als we een recent onderzoek van het departement Ruimte en Beleid van de Vlaamse overheid geloven is dit ook zo. Maar als dit niet gepaard gaat met oplossingen die ook ontsnappingsmogelijkheden bieden, zal dit voornamelijk weinig effect hebben. Het blindelings in België importeren van oplossingen die in Scandinavische landen zijn ontwikkeld is dus bij uitstek een verloren zaak.

Het zou onwijs zijn om de individualisering, die onze samenleving de afgelopen eeuw heeft gekenmerkt, te negeren. Sociale duurzaamheid is in het milieuvraagstuk even belangrijk – zometeen belangrijker – als eco-efficiëntie

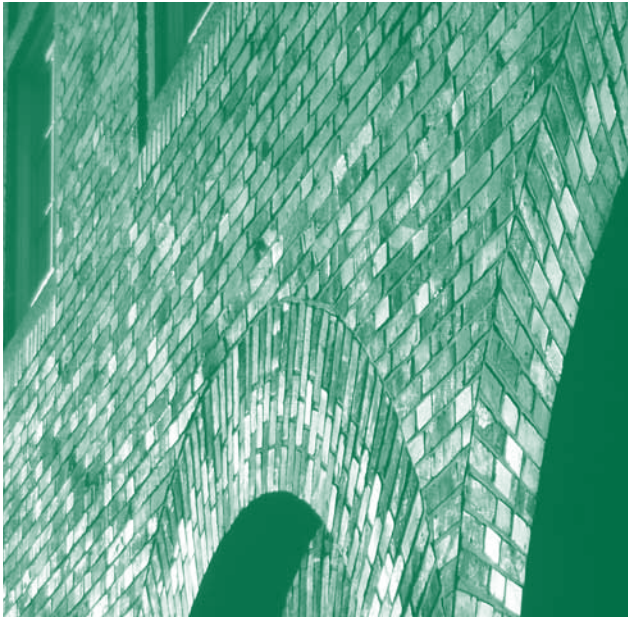
en economische duurzaamheid. De uitdaging voor architecten en ontwerpers vandaag is dus: hoe de vrijheid die we de afgelopen jaren verworven hebben vorm te geven in het uitdenken van nieuwe concepten van wonen, zoals bijvoorbeeld verdicht wonen. En hoe de socio-culturele overgang, die er onvermijdelijk moet komen, om te buigen in iets positiefs? Daardoor worden ook demografische vraagstukken, zoals vergrijzing, aangekaart. Binnen enkele jaren zal het aandeel 65-plussers bijna een kwart van de volledige Vlaamse bevolking beslaan en zal het aantal 80-plussers bijna verdubbelen. Voor deze groeiende groep, die lang niet altijd op zoek is naar een plek in een rusthuis, zullen we nieuwe en soms onconventionele woonvormen moeten ontwikkelen. Huizen die het mogelijk maken om een plek in de maatschappij te behouden, géén enclaves en géén getto's. De ervaringen met groepswoonbouw, van samenwonen met mensen van verschillende leeftijden, die nu nog een marginaal fenomeen op de woningmarkt zijn, zouden wel eens belangrijke referenties kunnen worden voor nieuwe vormen van sociaal en ecologisch duurzaam wonen.

Het succesvol ontwerpen van nieuwe woonconcepten is in de eerste plaats een kwestie van het fragiele evenwicht te bewaren en het bestaande eco-systemen in stand te houden. Zo moet er bij voorstellen van verdicht wonen bijvoorbeeld absoluut worden nagedacht over hoe die nood aan individuele ruimte in combinatie met meer collectiviteit kan worden behouden.

Een duurzame manier van wonen kan niet bestaan zonder een goed ontwikkelde bouwcultuur. Deze benadering gaat verder dan ‘hoe ziet het eruit?’ maar vraagt zich ook af ‘wat betekent het?’ en ‘wat zijn de maatschappelijke implicaties?’. Het begrip bouwcultuur houdt in dat alles met elkaar verbonden is, en dat bijvoorbeeld het op grote schaal toepassen van industriële standaardoplossingen bijna onvermijdelijk tot culturele, sociale en economische verarming leidt. Het houten raamkozijn bijvoorbeeld, dat op grote schaal door een ‘duurzame’ PVC-versie wordt vervangen, heeft enorme implicaties voor de lokale bedrijvigheid. Daar waar vroeger de plaatselijke schrijnwerker werd gevraagd het kozijn te plaatsen, en vervolgens het lokale schildersbedrijf werd aangesproken om het te verven, wordt die werkgelegenheid nu uitbesteed, overgeheveld en gecentraliseerd. Terwijl het bestaan van kleinschalige economieën fundamenteel is zowel voor de diversiteit van een cultuur, als voor de autonomie van het individu.

Het streven naar een duurzame samenleving kan wat dat betreft een enorme culturele impuls betekenen: door opnieuw actief na te denken over hoe we lokale economieën het beste kunnen ondersteunen, hoe moderne technologie en ambacht op een zinvolle en complementaire manier kunnen worden verbonden, en hoe tenslotte traditionele bouwmaterialen, die een bepaalde plaats een specifieke identiteit geven, kunnen worden ingezet in de overgang naar een meer duurzame samenleving. Dit laatste is van wezenlijk belang omdat de specificiteit van een plaats,

stad, landschap een positieve, actieve kracht kan zijn om onszelf te plaatsen en te begrijpen. En net dat aspect van emotionele verbondenheid speelt een vaak onderschatte doch cruciale rol in het streven naar duurzaamheid.

4 Duurzaam is dierbaar

Eerder bleek al dat de evolutie naar een duurzame samenleving onmogelijk een proces kan zijn dat louter *top-down* wordt aangestuurd. Elke burger, elke sector, elk onderdeel van de maatschappij heeft zijn rol te spelen in deze overgang. Dat betekent dat participatie een kernvoorwaarde is voor het waarmaken van deze socio-culturele (r)evolutie. Duurzaam leven heeft onvermijdelijk met engagement te maken, een engagement met emotionele betrokkenheid. Gebouwen en steden waarmee we ons verbinden – waarvan we houden – zijn de beste vorm van een duurzame leefomgeving. De emotionele band van mensen met bepaalde gebouwen of inrichtingen van de ruimte vormt een cruciaal onderdeel van het sociaal-ecologische aspect dat in het duurzaamheidsvraagstuk moet worden opgenomen. Om de simpele reden dat, wanneer mensen van een gebouw houden, ze er op een zorgzame, duurzame manier mee omgaan.

Als we op een succesvolle manier maatregelen voor meer duurzaamheid willen implementeren, moeten we rekening houden met dit emotionele aspect als één van de vele draden in het ingewikkeld kluitje van een ecosysteem. Stedelijke evenwichten zijn zo complex en kwetsbaar tegelijk dat er maar weinig moet gebeuren om ze te verstoren.

Het uitvaardigen van bijvoorbeeld hoge eisen, wat de toegankelijkheid van gebouwen betreft, betekent voor oude theaters, die hier niet aan kunnen beantwoorden, vaak het einde. Het eerste en meest voor de hand liggende gevolg is ontegensprekelijk culturele verarming. Maar de exacte effecten van een bepaalde verschuiving in een ecosysteem vallen nooit volledig te voorzien, en zijn soms zelfs volstrekt ongewenst. Neem het voorbeeld van de bakker in een volkswijk van een grote stad die befaamd is om de uitzonderlijk ambachtelijke productie van zijn brood. Het bedrijf gebruikt graan van één teler in de regio, dat de bakker zelf ter plekke maalt. Op de dag dat de enige vrachtwagen van de enige leverancier waarmee hij samenwerkt (net als onze bakker een kleine eigengereide geëngageerde middenstander) met zijn vrachtwagen niet meer in de milieuzone mag komen, staat de bakker voor een keuze: ofwel legt hij zijn goeddraaiende zaak stil; of hij verhuist zijn productie buiten de stad, of hij gaat in zee met een grotere, industriële leverancier.

Als de emotionele band van mensen met gebouwen niet in acht wordt genomen bij het uitvaardigen van milieubeleid, dreigt ook op architecturaal vlak kapitaalvernietiging. In België is het nog niet zo zichtbaar als in de ons omringende landen, maar het feit dat bestaande gebouwen stelselmatig en ten koste van alles van een dikke isolatielaag worden voorzien is zonder meer een culturele ramp. Los nog van het louter esthetische aspect, verliezen gebouwen op die manier alle elementen die hen specifiek maken, en waarmee mensen zich

identificeren. Die elementen die ervoor zorgen dat mensen zich aan bepaalde gebouwen hechten, en er dus duurzaam mee omgaan.

Evolueren naar een duurzame samenleving mag, en kan niet resulteren in een culturele verarming. De maatschappelijke (r)evolutie waar we tegen aankijken moet en kan integendeel ook een culturele (r)evolutie betekenen, waar ‘oud’ en ‘nieuw’ heruitgevonden en naadloos in elkaar versmelten. Dit impliceert dat we evolueren van een duurzaamheid die op bouwproducten gebaseerd is naar een manier hoe we ons dagelijks leven inrichten.

5 Zoeken naar het onvoorspelbare is de drijfveer voor een duurzame ontwikkeling

Het is hoog tijd dat we afstappen van de idee altijd van nul te moeten herbeginnen. Een op duurzaamheid gerichte cultuur ontstaat in een samenleving die flexibel kan omspringen met het bestaande. Voor België is dat heel concreet het patrimonium waarover we beschikken. De grondstof waarop wij beroep moeten doen is in de eerste plaats de bestaande voorraad aan gebouwen. Vlaanderen kent nog veel ongebruikte industriegebouwen, kantoren of winkelpanden in grote steden, maar ook in dorpen en gehuchten.

Om deze grondstof veel beter te benutten, dan we dat tot nu toe doen, zouden we inventief gebruik moeten maken van de Vlaamse traditie van de inventieve bricolage. Zo geven we een bij uitstek Belgisch antwoord op het milieuvraagstuk, waar de vraag niet alleen is hoe we met zijn allen minder energie kunnen verbruiken, maar ook hoe we in deze overgang onze vrijheid kunnen behouden.

Laten we niet vergeten dat bouwen op zich een activiteit is die veel energie aan zich bindt. Ondanks het feit dat ecologische bouwmethodes in de laatste twee decennia een grote vlucht hebben genomen, blijft nog steeds overeind dat *niet* bouwen altijd nog minder beslag op het milieu legt dat het meest vooruitstrevende energieconcept voor een nieuwbouw...

In heel Europa, en ook in Vlaanderen, zijn er inmiddels goede voorbeelden te vinden voor een succesvol hergebruik van gebouwen en van hele stadswijken. Maar nog al te vaak moeten dergelijke oplossingen zwaar worden bevochten omdat ze onconventionele oplossingen en veel flexibiliteit in het denken vereisen. De obstakels komen van alle kanten. Ingenieurs die de kosten van specifieke, op maat gemaakte constructies hoog inschatten omdat een standaardoplossing meer voor de hand lijkt te liggen. Eigenaars of politici die moeizaam overtuigd moeten worden om de gebruiksmogelijkheden van een bestaand pand in te zien. Aannemers die bij de prijsberekeningen voor verbouwingen in bestaande gebouwen op voorhand al meerwerk incalculeren. Maar niet zelden ook architecten die hun handschrift liever in een spraakmakende nieuwbouw achterlaten dan aan de moeizame zoektocht naar oplossingen voor hergebruik te beginnen. Intelligente oplossingen voor duurzaamheid, in hergebruik evengoed als bij nieuwbouw, stuiten maar al te vaak op een coalitie van partijen met risicovermijdend gedrag.

Daarbij zijn duurzame oplossingen technisch vaak juist niet complex maar zeer eenvoudig. Wat ze vereisen is een zeker non-conformisme. Niet elk oppervlak hoeft gladgestreken te worden, en niet elke oneffenheid geëlimineerd. Sporen van de geschiedenis van het gebruik mogen zichtbaar blijven. Niet elke ruimte die beschikbaar is hoeft nauwgezet functioneel gedefinieerd te worden, en klimaattechnische eisen zouden best flexibeler gehandhaafd kunnen worden. We hoeven

immers niet overal in een thermisch cocon van gemiddeld 21 graden vertoeven.

Wat er kan ontstaan als risico's genomen worden en als ontwerpers de ruimte nemen om buiten de lijnen te denken zou ons kunnen doen nadenken en bevleugelen. Toen de Braziliaanse architecte Lina Bo Bardi in de jaren zeventig van de vorige eeuw de opdracht voor een ontmoetingscentrum met sportfaciliteiten in de industriële periferie van São Paulo kreeg, verraste zij haar opdrachtgevers met een voor die tijd revolutionair voorstel. In plaats van de oude fabriekshallen op de site te vervangen door een functionele nieuwbouw, stelde zij voor om deze intact te houden en te gebruiken. Het budget gebruikte Bo Bardi vervolgens voor de bouw van een toren met zwembaden en sportzalen als blikvanger van het hele centrum en voor een stadsstrand met houten vlonders, bedoeld voor de vele bewoners van São Paulo die de stad uit geldgebrek nooit verlaten.

Door zich de bestaande industriële architectuur toe te eigenen en haar te accepteren vond de architecte een vrijheid voor haar eigen handschrift en voor een heel eigen poëtische kracht, die het bezoek aan dit complex van oude en nieuwe gebouwen nog steeds tot een beleving maakt. Het ideaal van duurzaamheid in al zijn facetten is tot op de dag van vandaag, bijna dertig jaar na de voltooiing, nog heel tastbaar.

Ook in Vlaanderen zijn dergelijke voorbeelden te vinden en architecten die hun vrijheid juist putten uit de beperkingen die een inventieve bricolage met

zich meebrengt. Zo kunnen we denken aan een huis, waarbinnen de bestaande muren een nieuw leefgebied werd gemaakt, een huis in een huis, waarin de bewoner zich in het koude jaargetijde terugtrekt. Het oude huis, waaraan zo weinig mogelijk is veranderd blijft overeind als een omhulsel dat in de lente en de zomer gebruikt wordt als een aangename verblijfsruimte. Door na te denken hoe we onze leefwijze kunnen herstructureren en de constructie daarop aan te passen, wordt de binnenkant van het huis volledig hertekend, en blijven de bouwkundige ingrepen beperkt. Of neem het ontwerp voor een kantoor waarin alleen de kern een conventionele klimaatcontrole kent. Met daaromheen zones die gebruikt worden als bezetting, waar de warmteproductie van computers en mensen hoog genoeg is om een aparte verwarming onnodig te maken.

Dergelijke oplossingen zijn alleen mogelijk als we ruimte zoeken om deze te vinden. Dat houdt niet zelden een risico in omdat de oplossing voortkomt uit een analyse van ons – altijd onvoorspelbare – gedrag, de culturele waarde van het bestaande en de technische mogelijkheden. Daarbij vormt de kennis van experts die een rationele en kwantificeerbare benadering voorstaan zeker een belangrijk uitgangspunt. Maar het zijn uiteindelijk de ontwerpers die creatief en inventief om zullen moeten gaan met deze technische en culturele kennis.

Duurzaamheid is niet vast te leggen in absolute criteria, in een bepaalde stijl of juist de afwezigheid ervan. Ze is ook niet een geloofsbelijdenis dat ons verlost van het dilemma om dagelijks allerlei kleine en grote beslissingen

te nemen die een effect op onze omgeving en het leefmilieu hebben. Op zijn best is duurzaamheid een begrip waarmee we de kwaliteit van ons bestaan omschrijven, inclusief de risico's die daar per definitie bij horen. Verbeeldingskracht en volhardingsvermogen zijn daarbij even nodig als koele analyse – en soms zullen ze zelfs de doorslag geven. Want één ding mogen we nooit vergeten.

6 Er zijn geen onvermijdelijkheden

Colofon

Tekst

Christoph Grafe
met de medewerking van Nathalie Janssens de Bisthoven

Productie

Axel Clissen

Voorafgaand onderzoek

Egon Verleye
Stefan Siffer

Eindredactie

Tine Verschaeve

Beelden

Christoph Grafe
met uitzondering van p. 36: Winny Dijkstra

Vormgeving

Sara De Bondt studio

Drukwerk

Roels Printing

Het Vlaams Architectuurinstituut wordt ondersteund door de Vlaamse Overheid. Dit vlugschrift kwam tot stand met de steun van het Departement Leefmilieu, Natuur en Energie.

Depot nummer: D 2011 10.202/1
ISBN 9789080952904

Scan onderstaande QR-code voor een link naar de digitale versie van deze publicatie:

www.vai.be